

E 33/4

„PATRIÓTA“ ÉS „HAZAFI“

FEJEZET

A MAGYARORSZÁGI NÉMET IRODALOM
TÖRTÉNETÉBŐL

ÍRTA

PUKÁNSZKY BÉLA

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

1933

*Különlenyomat a Budapesti Szemle
1933. évi júliusi és augusztusi számából.*

„PATRIÓTA“ ÉS „HAZAFI“

FEJEZET
A MAGYARORSZÁGI NÉMET IRODALOM
TÖRTÉNETÉBŐL

ÍRTA
PUKÁNSZKY BÉLA

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

1933

A vesztt háború nyomán a némettségben elemi erővel feltörő népközösség tudata tudományos szempontból igen termékeny átértékelési eljárás alá vonta a magyarországi németséget is. Az átértékelés eredményeképen többé-kevésbbé megbízható tanulmányok jelentek meg a magyarországi németség településtörténetéről, települése formáiról, nyelvről, néprajzáról, de a magyarság és németség szellemi együttélésének, a németség nyelvi, faji, de főképp érzelmi asszimilációjának feltárásában ez az új tudományos érdeklődés nem jutott túl a kezdet nehézségein: a megtévesztő általánosításokon. Egyelőre úgy látszik, hogy a tárgyban rejlő politikum itt fokozottabb mértékben elhomályosította a kutatók tekintetét s a könnyű közvéleményformálás lehetősége csábítóbbnak bizonyult az igazság tárgyilagos felfedésénél. Ez a politikum először valóban a közvéleményt gyorsan formáló erőket szólaltatta meg: a népszerű tudomány köntösébe bujtatott dilettantizmust és a publicisztikát.

Ezeknek az erőknek a hatása alatt ma széles rétegekben általában háromféleképen ítélik meg a németségnek a magyarságba való beolvadását: az első nézet szerint a németség beolvadása a magyarságba erőszakos magyarosítással történt. Ez a felfogás, mellyel főképp a német sajtóban és a magyarországi németsegről szóló népszerű munkákban találkozunk, a népközösség mai tudatában gyökerező érték kategóriákat mechanisztikusan vetíti vissza a múltba és teljesen figyelmen kívül hagyja a beolvadási folyamat egyes fázisait. A második nézet szerint németségünket valamilyen titkos hatalom, a magyar föld géniuszának hódító ereje forrasztotta össze a magyarsággal. Ez a felfogás, mely Jókai elbűvölő tol-

mácsolásában ment át a köztudatba, a liberális államgondolat nivelláló erejébe vetett rendíthetetlen hitet tükrözi s elterjedésében és megerősödésében nem csekély része van német származású, a 30 millió magyar ábrándképét felidéző magyar íróinknak. Ez a felfogás, éppen mivel érzelemben fogant és érzelmekhez szól, természetesen eleve útját vágta a beolvadási folyamat tudományos vizsgálatának. A harmadik nézet a beolvadás folyamatát egyáltalán nem magyarázza, csak megállapítja a folyamat megtörténtét, de azt a magyar faj jövője szempontjából végzetesen károsnak tartja, szeretné valahogyan meg nem történtté tenni s az idegen elemet a fajtisztaság védelmében a nemzettestből talán még valami csonkítási műtét árán is eltávolítani.

Ezeket a céljaiban és eszközeiben egyformán homályos, de éppen nem ártalmatlan törekvéseket a mi szempontunkból nyugodtan figyelmen kívül hagyhatjuk. De bármikép ítélték is meg a németiség beolvadási folyamatát és ennek értékét, mindegyik ítélet hallgatólagosan elismeri azt, hogy a németiség cselekvő részese volt a magyar szellemi életnek. Ez az elismerés pedig kötelességünké teszi, hogy felfedjük az érzelmi beolvadás rugóit és előrehaladását, hiszen maga a folyamat is könnyen felismerhető mozgalmat, feszültségeket teremtett szellemi életünkben, — Farkas Gyula könyveiben élethűen állítja elénk e feszültségek egy részét ¹ — a folyamat eredményeképpen pedig friss ösztönző erők, új életnedvek kerültek a szellemi organizmus vérkeringésébe. Végül pedig, ha minden illúzió nélkül vizsgáljuk a folyamatot előkészítő, de főképp a folyamatra visszaható mozzanatokot, a nemzeti önismeret útját járjuk, melyet mai tépettségünkben és nyomorúságunkban gyakrabban kell megjárunk, mint valaha. Ennek a folyamatnak néhány mozzanatát próbálom most felfedni azzal, hogy nyomon kísérem németiségünk közösségtudatának alakulását. Vizsgálódásaimban a XVIII. század második felére s a XIX. század első évtizedeire szorítkozom, arra a korra, amikor a beolvadás valóban belső indítékokból,

¹ *A magyar romantika*. Budapest, 1930. 133—204. l. — *A «fiatal Magyarország» kora*. Budapest, 1932, egyebek között különösen 83—103. l.

az állami apparátus legcsekélyebb beavatkozása nélkül ment végbe.

Hogy a németiség egybeforradása a magyarsággal ebben a korban talán még nagyobb lendülettel halad előre, mint a kiegyezés utáni években, arra nézve a sok közül csak egy példát hozok fel. Akadémiánk, mint ismeretes, megalakulásakor a magyar nyelv terjesztését s «annak minden tudományok s mesterségek nemeiben lehető kimíveltetését» tekintette főcéljának; benne tehát a legforróbb nemzeti vágyak öltöttek testet. És e legnemzetibb intézmény előkészítő bizottságában ott találjuk Schedius Lajost, első igazgatóságában Wagner Ferenc soproni polgármestert, első rendes tagjai között Toldy-Schedel Ferencet, első levelező tagjai között pedig Zádor-Stettner Györgyöt és Fessler Ignác Aurélt, annak a német polgári rétegnek a fiait, amely nyelvében még nem, de községtudatában teljesen összeforrt a magyarsággal.¹ Nem a nyelvi asszimiláció folyamatát kísérjük figyelemmel, hanem azt, hogy miképen azonosítja magát lassanként németiségünk a magyar nemzeti közösség eszményeivel és — természetesen a magyar nyelv ügyét is magában foglaló — célkitűzéseivel. Tesszük ezt egyrészt azért, mert a magyar nyelv terjedésének útja a miénktől eltérő szempontból nézve ugyan, de mintaszerű feldolgozásban áll előttünk,² másrészt azért, mert a magyar nemzeti ideálokkal való azonosítás németiségünknel a nyelvi asszimilációt részben megelőzte, részben mindvégig független maradt tőle. Rösler Kristóf, Tretter György, Pulszky Ferenc levelei, naplójegyzetei és költeményei — hogy csak néhány példát említsek — világosan mutatják a kétféle egybeforradás egymástól eltérő időbeli lefolyását és irányát.

Mindenekelőtt azonban Széchenyi István tanítását tartjuk szemünk előtt, amikor különválasztjuk az érzelmi és nyelvi beolvadás folyamatát. Széchenyi világosan felismerte,

¹ L. Szász Károly: *Gróf Széchenyi István és az Akadémia megalapítása*. Budapest, 1880. 147. és 160. l.

² Szekfű Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez*. (Magyarország újabbkori történetének forrásai.) Budapest 1926.

hogy amint a «szólás korántsem érzés, a nyelvnek pengése korántsem dobogása még a szívnek s ekkép a magyarul beszélő, sőt legékesebben szóló is korántsem magyar még»,¹ akként a magyarsággal való érzelmi összeforrás a nyelvi beolvadás nélkül is lehetséges. Tudjuk, hogy a magyar nemzeti érzés további alakulásában a nyelv és nemzetiség azonosítása tragikus illúziónak bizonyult.

Az egybeolvadás folyamatát a közösségtudat irodalmi megnyilvánulásain keresztül vizsgáljuk. A kép, amelyet ilyenformán róla nyerünk, egyoldalú és hiányos lesz, hiszen tudnunk kell, hogy a folyamat a városok társadalmi összetételének megváltozásában, elsősorban a nemesi életforma és politikai fölény térhódításában, továbbá a gazdasági viszonyok fejlődésében épen úgy, sőt talán tisztábban is tükröződik, mint az irodalomban. Azonban a felvilágosodás, amely nálunk a vizsgálódásainkban átfogott időszak elején hatalmába ejti a lelkeket, lényegében irodalmi mozgalom s a további évtizedekben az irodalom még nagyobb mérvű elhatalmasodását látjuk. Ha tehát németiségünk közösségtudatának átalakulását az irodalmon keresztül vizsgáljuk, mégis csak a kor legjelentősebb kifejező eszközét tartjuk szemünk előtt. Ez átalakulási folyamat két egymástól lényegben eltérő fázisának jelzésére választottam a «patrióta» és a «hazafi» kifejezéseket. A kifejezések önkényesek, de a kor használata szentesítette őket és színtelenítő általánosításuk ellenére is a kor két olyan «homo politicus»-ának típusát idézik fel, amely németiségünk előtt is eszményként állott.

I.

Német irodalmunkban a XVIII. század közepén uralkodó közösségtudat lényegében az előbbi század öröksége. Ez a közösségtudat az állampatriotizmus legegyszerűbb, legnaívvabb formája, a legmagasabb reális közösségnek a hazát tekinti; a haza egyhangú szürkeségű képében pedig legfeljebb a szülőföld kap valami sajátos színfoltot, mert

¹ V. ö. Szekfű Gyula: *Három nemzedék*. Budapest, 1922. 51. l.

hiszen ez a haza nem más, mint az állam, az államgondolat Istentől rendelt megtestesítője pedig az uralkodó. A jó patrióta tehát azonos a hűségese, loyalis alattvalóval. Az állampatriotizmusnak ezt a gyermekies formáját egyformán megtaláljuk a külföldön járt német protestáns tanulók búcsúzó és beköszöntő ódáiban, a prédikátorok egyházi szónoklataiban és a katolikus dinasztikus költészetben. Az irodalmi ízlés változása a közösségtudat e költői megnyilatkozásait megfosztotta ugyan barokk pompájuktól és dagályuktól, de gondolati tartalmukon mitsem változtatott. Pamer György Ferdinand soproni városi tanácsosnak, Gottsched hódoló tisztelőjének 1748-ban Mária Teréziáról írt ódájától¹ az almanach-költészet legnagyobb részén keresztül egészen addig, amíg az alkalmi poézis egylapos nyomtatványokban továbbtengődő vértelen próbálkozásait 1830 körül Saphir Móric Gottliebnek és társainak cinikus, de találó paródiái ki nem végzik, a közösségtudat lényegére nézve ugyanazon szólamokkal találkozunk: a haza (értsd: állam) ad módot arra, hogy emberi munkánk gyümölcseit nyugodtan élvezzük, az állam fennmaradásának biztosítéka pedig az uralkodó, akinek kormányzati bölcsesége az államban egymás mellett élő különféle népeket békés egyetértésben tartja össze.

Az állampatriotizmusnak ezt a formáját a felvilágosodás állampolitikai gondolatai elmélyítették ugyan, de lényegében szintén nem módosították. A haza e gondolatok tükrében az az ország, ahol állandó lakhelyünk van, törvényeivel, kormányformájával és összes lakosaival, tehát semmi egyéb, mint az állam. Az állam pedig egy óriási jóléti intézmény: célja az, hogy az emberek biztonságát, kényelmét és jólétét megszerezze és megtartsa. Hogy az állam e céljainak megfelelhessen, mindenekelőtt magának is gazdagságban, jólétben kell lennie. És ebből a követelményből adódik a patriotának új, az alattvalói hűségen és a törvénytiszteleten túlmenő kötelessége. Minthogy ugyanis az állam jóléte elsősorban a felvilágosodás, azaz a tudományok és műveltség elter-

¹ V. ö. Bleyer Jakab: *Gottsched hazánkban*. Budapest, 1909., 173. s. kk. 1.

jedésétől függ, a patrióta legfőbb kötelessége az, hogy minden erejét a felvilágosodás terjesztésének szentelje.

Ez a felvilágosodott állampatriotizmus, amely az állam mellett éppen úgy nem hagyott helyet a nemzet számára, mint előbbi naívabb formájában, elsősorban azon protestáns német íróink munkásságában tükröződik, akik Németországban töltött egyetemi tanulmányi éveik alatt teleszívták magukat a felvilágosodás eszméivel. Legteljesebben tárja fel a patriotizmus szellemi kelléktárát Nitsch Károly Dániel (1763—1808) pozsonyi születésű sárospataki tanár költészete. Nitsch a korabeli polihisztor jellegzetes típusa. Kilenc nyelven írt és beszélt, híres hitszónok volt s bár Sárospatakon elsősorban szaktárgyait, a német és latin nyelvet tanította, természettudományi tanulmányaival is olyan sikereket ért el, hogy a berlini és jeni mineralógiai társulatok tagjaikká választották. Költeményeit két kötetben összegyűjtve 1804-ben adta ki Lipszében, de legnagyobb részük a kilencvenes évekből való. Különösen figyelemreméltó köztük terjedelme és politikai dialektikája miatt *Das Aufgebot, oder die Nation um den Thron* c. «nemzeti» drámája («ein lyrisches Nationaldrama für die Musik»). Az áriákból, duettekéből, recitatívákból és kórusokból álló, cselekmény és feszültség nélküli jelenetek sora csak arra való a szerzőnek, hogy politikai hitvallását mennél kimerítőbben kifejezésre juttassa. Természetesen ő is azt vallja, hogy a haza nem más, mint az ország, amelyben lakunk, az állam, amely polgárainak első sorban anyagi előnyöket és javakat nyújt :

Dies segenreiche Land bebauet ihr!
 Und die Natur ein milder Himmel giebt
 Gedeihn, dem Ackerland, dem Weinstock,
 Mit Wucher zahlt der Boden euren Fleiss.
 Er zollt für euren Wein, für euer Korn,
 Der Norden seines Fleisses Frucht ;
 Sein Gold fließt so wie euer Gold,
 Das ihr aus Erzgebirgen grabt
 In allen Adern dieses Staats.

E jóléti állam élén álló uralkodó legfőbb érdeme, de egyúttal legfőbb kötelessége is az, hogy alattvalóinak az összes

anyagi javak zavartalan élvezetét biztosítsa. Ebben a jóléti államban természetesen nincs különbség vagy elsőbbségért való küzdelem a benne lakó népek között ; hiszen a nemzet fogalmát épen ezeknek összessége adja. Valamennyien egyforma jogokat élveznek, de egyformán kötelesek is az uralkodó védelmében síkra szállani. Ennek a tételnek az illusztrálására Nitsch egymás után felvonultatja a magyarok, csehek, osztrákok, morvák, sziléziaiak, tiroliak, stíriaiak, karinthiaiak, friauliak, isztriaiak, horvátok, dalmátok, szlovének, erdélyiek, bukovinaiak, kelet- és nyugatgalíciaiak képviselőit a trón előtt, akik valamennyien hangoztatják az uralkodóért való áldozatkészségüket. Ez a «nemzet», mint látjuk, tisztán geográfiai és állampolitikai összetételű ; mert pl. az, hogy Erdélyben többféle nép él egymás mellett, eszébe sem jut a szerzőnek. Az ő szemében Erdély az államnak épen olyan tartománya, mint Isztria vagy Dalmácia. De a «nemzetnek» ez a felfogása teljesen megfelelt patriotizmusa alaptételének, mely szerint a jó állampolgár legfőbb kötelessége az, hogy a kormányzatot minden módon támogassa. Ő e támogatás leghatékonyabb módját a tudomány és irodalom művelésében látja, melyek, mint «virágok a népek hatalmas fatörzsein», a haladás igazi fokmérői, mások végezzék el ezt a támogató munkát egyéb «patriotikus» vállalkozásokban, de mindig a felvilágosodás szellemében. A haladásért való őszinte rajongása mellett világosan felismeri az átmenet nélküli újításban rejlő veszedelmeket is : *Der Kirchweihtag* c. magasabb irodalmi becsvágyról tanúskodó daljátékában élesen kikel a francia forradalom «szabadságszédelgése» ellen s az érvek feltűnően gazdag felsorakoztatásával igyekszik bizonyíttatni, hogy a haladás vágya békésen megfér a hagyománytisztelettel és főként az uralkodó iránt való rendíthetetlen hűséggel.

Az állampatriotizmusnak e kétféle, naívabb és fejlettebb formája azonban nemcsak örökségként szállott német íróinkra s nemcsak a német egyetemekről időnként behozott új eszmékből táplálkozott. Maga a bécsi kormány gondoskodott arról, hogy ez az állampatriotizmus elméleti felépítésében és gyakorlati követelményeiben, a tudomány korszerű

köntösében, de mégis közérthető tolmácsolásban a legszélesebb rétegekben terjedjen el, hogy általa mindenki számára tudatossá váljék a közösségben elfoglalt helye s mindenki megtalálja benne az állampolgári élet összes kérdéseit szabályozó regulákat. Az osztrák felvilágosodás fáradhatatlan organizátora és legtekintélyesebb államférfia, Sonnenfels József, lett az állampatriotizmus e hivatalos irodalmi kodifikátora. Tudjuk, hogy az ő államelméleti tankönyvein nemcsak az örökös tartományokban, hanem nálunk is egész hivatalnok-nemzedék nevelkedett, mely tekintélyével és műveltségével természetszerűen továbbplántálta mestere gondolatait. Az irodalomban nyilatkozó közösségtudatra azonban Sonnenfels tankönyveinél jóval nagyobb hatással volt 1771-ben a hazaszeretetről (*Über die Liebe des Vaterlandes*) írt rövid tanulmányával. Folyóiratok és patriotikus társulatok programnyilatkozataiban, cikkek, röpiratok és költemények egész sorában szinte a századfordulóig könnyen felismerhetően tükröződnek Sonnenfels gondolatai. Mert ő mindazt, amit előtte angol, francia és német racionalista bölcselek (Pope, Voltaire, Joh. Georg Zimmermann stb.) a hazaszeretet kérdéséről írtak, kiaknázta és alig észrevehető irányzatossággal, de sohasem célt tévesztve az osztrák birodalom sajátos viszonyaira alkalmazta. A haza fogalmát Sonnenfels szerint is a lakhelyül szolgáló ország, a közös kormányforma és az ország többi lakosai együttesen alkotják. A hazaszeretet legfőbb forrását annak a boldogságnak az érzetében látja, amely az állam polgárában a kormányzat és a törvények védelme alatt az ország javainak nyugodt élvezetében támad. Mihelyt a polgár felismeri a boldogság és az így értelmezett haza között fennálló oksági viszonyt, szeretni fogja ezt a hazát, érezni fogja e haza és saját egyéni javának elválaszthatatlan egybefonódását, *patriotává* lesz. A tudatosság alacsonyabb vagy magasabb foka szerint ez a hazaszeretet azután különféle képen nyilatkozik meg, de lényegében mindig ennek az oksági viszonynak a felismerése marad a rugója. Sonnenfels hosszadalmas politikai és társadalomtörténeti visszapillantásában észreveszi ugyan az egyes népeknél különböző formában megnyilatkozó morális és lelki tulajdon-

ságokat is, de megértés nélkül áll velük szemben. Sőt felismeri a nemzetiség közösségformáló erejét is, de a nemzetiség érvényesülési törekvését a pártosság egy nemének tartja. A nemzeti büszkeség — úgymond — feltétlenül alacsonyabbrendű érzés a hazaszeretetnél, s csak mint a hazaszeretet egyik alkatelemének lehet jogosultsága. Az egyedül életképes, ideális nemzeti közösség az ő elképzelésében felolvad a haza nagyobb közösségében, ahol nincs helye külön törekvéseknek, egyéni dicsőségváagnak, ahol minden polgár egyforma odaadással állítja képességeit az ország jólétének szolgálatába.

Az osztrák felvilágosodás nagy államteoretikusának gondolatai a hazaszeretetről elsősorban a folyóiratok útján formálták a közvéleményt; e folyóiratok legfontosabb kötelességüknek épen a patrióta-nevelést tartják, ami gyakran címükben is kifejezésre jut. Az angol és francia példákat nem tekintve, a Hamburgban 1724—6 megjelenő *Patriottól* Klemm Gottlieb Keresztély 1764—65-ben Bécsben kiadott *Der österreichische Patriot* c. folyóiratán keresztül egészen a brünni *Patriotisches Tageblattig* (1805) és Lübeck Károly pesti orvos hetilapjáig (*Patriotisches Wochenblatt für Ungarn* 1804) mindenütt a patrióta-nevelés azonos célkitűzéseit találjuk. Ugyanilyen indítékból felveszik a patriotikus jelzőt az összes társaságok nevébe is, amelyek a felvilágosodás terjesztése által az állam jólétét igyekeztek előmozdítani, így az irodalmi társaságok nevébe is. *Gesellschaft patriotischer Liebhaber der Litteratur*nak nevezi magát az az 1786-ban alakult, egyébként alig ismert irodalmi társaság is, amelynek megbízásából állítólag Kovachich Márton György a *Merkur von Ungarn*t szerkesztette. A patrióta és a patriotizmus fogalma az újságok és folyóiratok morálfilozófiai elmélkedéseinek és a különféle államjóléti társaságok programjainak tükrében természetesen erősen megszűkül Sonnenfels elgondolásával szemben. Az alapjelentés azonos: a «patriotikus» szó első értelme szerint elhatároló jelző mindennel szemben, ami külföldi, ami a haza, azaz állam határain kívül esik. Ebben az értelmezésben a «patriotikus» jelző egybeesik a «vaterländisch» szóval, a kor másik kedvelt jelzőjével. Hiszen a haza, azaz az

állam volt e patriotizmus közösségi érzésének egyedüli tárgya, tekintet nélkül az államon belül élő népek nemzetiségi különbségeire és eltérő életfeltételeire. Ezen az alapjelentésen túl azonban a felvilágosodás publicistái a «patrióta»-fogalom értéktartalmát érthető egyoldalúsággal a tudomány és az irodalom szemszögéből látják. Mert szerintük az állam jólétének alapfeltétele, a felvilágosodás és a józan ész uralma is elsősorban a tudomány és a jó ízlés terjedésének függvénye. «Den Geschmack eines ganzen Volkes verbessern, heisst die Glückseligkeit eines Staates erhöhen», írja a *Pressburgisches Wochenblatt* egyik ismeretlen cikkírója 1773-ban (*Vom Nutzen und der Nothwendigkeit öffentlicher Naturkabinete für einen Staat*). A cikkíró «nép»-en természetesen az egy államban lakó összes népeket érti, tekintet nélkül a köztük fennálló nemzetiségi különbségekre.

Sonnenfelsnek azonban gondolatainak hatékony publicisztikai népszerűsítőin kívül nemsokára komolyabb, mestert irodalmi és történelmi iskolázottságban, de nem a problémák felismerésében túlszárnyaló követője akadt a magyarországi német írók között Genersich János (1761—1823) személyében. Genersich a jeni egyetem tanítványa, Salzmann odaadó híve, a filantropista, majd neohumanista nevelési elvek egyik első meghonosítója hazánkban, könyvét (*Von der Liebe des Vaterlandes. Ein philosophisch-historischer Versuch*) névtelenül adta ki 1793-ban Bécsben. Nem túlzott óvatosságból burkolódzott a névtelenség leplébe: nyugodt fejtegetéseit gyakran megszakító keserű kifakadásai a maradi központi kormányzat és az uralkodó rendekkel szemben, éles társadalomkritikája azt mutatja, hogy a maga részéről levonta a francia forradalom tanulságait és ez a mindinkább előtörő reakció éveiben könnyen derékben törhette volna ketté a fiatal késmárki tanár pályáját. De minden fogékony-sága mellett sincs képessége, vagy bátorsága arra, hogy szembenézzen a valósággal. Lapokon keresztül idézi és magyarázza Montesquieunek a hatalom megosztlására vonatkozó fejtegetéseit, de azután levonva a tanulságokat, megelégszik általános megállapításokkal és panaszokkal s mindig valami képzelt társadalmat vizsgál és bírál, nem pedig azt, amely-

nek maga is tagja. Még fokozottabb mértékben áll ez Genersich könyvének azokra a részeire, amelyekben az állam, haza, nép és nemzet fogalmának egymáshoz való viszonyát vizsgálja. Itt teljesen visszavonul a Sonnenfels által alkotott elmélet fellegvárába, legfeljebb ennek az alapépítményét igyekszik az ókori görög és latin írókból, valamint a korabeli népszerű német bölcséleti irodalomból (Abbt, Lessing, Mendelssohn) vett idézetek egész tárházával erősíteni. Ilyenformán a haza az ő értelmezésében is azonos az állammal, ez pedig a nemzettel (I. 161. l.), a nép pedig az egy államban élő népek összesége. Könyve II. kötetének nagyobbik felében ugyan a nemzeti büszkeség áldásos és káros hatásaival foglalkozik, de az egyes népeknél más-más formában jelentkező morális tulajdonságokat még annyira sem tudja méltányolni, mint Joh. Georg Zimmermann, akinek *Vom Nationalstolze* c. munkáját ebben a részben bőven kiaknázza. A nemzeti büszkeség hatásai Genersich szerint csak az államok egymáshoz való viszonyában mutatkoznak, a hazán belül nem. Minthogy az alapfogalmak meghatározásában híven követi Sonnenfelset, természetes, hogy a patrióta és a patriotizmus értelmezésében is teljesen egyetért vele. A patriotizmus nem más, mint «szenvedélyes buzgóság a közjó előmozdításában» (I. 102. l.), a patrióta pedig az a felvilágosodott polgár, aki más országok alkotmányát is ismerve, annak az országnak államberendezését, amelyben él, szereti és becsüli, szüntelen tevékenységben arra törekszik, hogy az ország tápláló forrásait gyarapítsa, a parlagon heverő területeket hasznosítsa s azt a fennkölt gondolkodást, amely egész valóját áthatja, mint a villamos szikra, másokba is átviszi (II. 242. l.). A hazaszeretet és a patriotizmus átplántálásának leghatékonyabb módját Genersich könyvének utolsó fejezetében tárja fel (*Von der Erziehung zur Vaterlandsliebe* II. 273—380), amelyben alapos elméleti tájékozottsággal és józan kritikával a közoktatásnak korszerű, a felvilágosodás, közelebbről a neohumanizmus szellemében végrehajtandó reformja érdekében emel szót.¹

¹ V. ö. Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777—1848.* Budapest, I. k., 431. l.

II.

A XVII. századtól örökségként átvett, majd a felvilágosodás állambölcseleti eszméivel és kultúrfanatizmusával telített állampatriotizmus elméleti és történeti gyökérzetét német irodalmunkban legteljesebben Genersich fejtette ki. Ez a patriotizmus azonban épen azért, mivel az állam mellett más közösségnek helyet nem adott, a magyarság és németiség viszonyának alakulására mind elméleti, mind gyakorlati nyilatkozásaiban hatástalan maradt. Az állampatrióta közösségi tudatállapotában németiségünk nem eszmélhetett rá saját németiségére, s így nem juthatott el addig sem, hogy a magyarsággal való életközösség járható útjairól gondolkodjék. Pedig már csak az élet valósága is arra kényszerítette német íróinkat, hogy a magyar-német életközösség módjával foglalkozzanak, ha pedig, mint a felvilágosodás őszinte hívei, műveltségterjesztő hivatásukat komolyan akarták venni, szükségképen fel kellett ismerniök az anyanyelv értékét és a nyelvközösség műveltségformáló erejét. Az anyanyelv egyre magasabb értékeléséből fakadó német öntudat azután kialakítja a magyarsággal szemben is a maga sajátos közösségi érzését, amelyet a korabeli «magyosztrák» gondolkodású írók és publicisták nem minden támadó él nélkül partialis patriotizmusnak neveztek el. Tartalma lényegében az, hogy **németiségünk nem az összállam, hanem első sorban a magyar haza polgárának érzi magát és így a közösséggel szemben való kötelességeit is a magyar haza és a honalapító magyarság életfeltételei szabják meg.**

Ebben a «partialis patriotizmus»-ban látjuk a német-magyar közösségi érzés egybeforradásának első jelentős fejlődési fokát. Az igazi patrióta most már nem a felvilágosodott polgár, mint Sonnenfels és Genersich értelmezésében, hanem a felvilágosodott magyar («der aufgeklärte Ungar»), mert németiségünk maga is «Ungar»-nak, azaz a magyar haza tagjának tekinti magát, s a «vaterländisch» jelző sem az összállam határain belül lévő életjelenségeket illeti meg már, hanem csak azt, ami benne a szűkebb haza, jelesen a magyarság sajátja. Különösen Kovachich Márton György (*Merkur*

von Ungarn) és Schedius Lajos (*Zeitschrift von und für Ungarn*) folyóiratainak hazai tárgyú cikkeiben világosan nyomon követhetjük a «vaterländisch» jelzőnek ezt a jelentésetolódását. Ennek a «hungarus»-gondolatnak számtalan irodalmi nyilatkozását találjuk attól kezdve, hogy Windisch Károly Gottlieb pozsonyi polgármester a felvilágosodás hatása alatt nekilendülő magyarországi német irodalom sajátos feladatkörét a magyar szellemi élet szükségleteinek szemmel-tartásával jelölte meg. Mindenekelőtt ismét folyóirataink teremtenek közvéleményt az új közösségi érzésnek s jellemző, hogy a már említett brünni *Patriotisches Tageblatt* a magyarországi német időszakai sajtó főhibáját abban látja, hogy «egy általános állampatriotizmus terjedését gátolva» minden igyekezetével azon van, hogy «a partiális patriotizmus a nagy császári birodalom összes országai közül Magyarországon legyen a legerősebb». (1804. 70. l.) Közvetlen táplálékot és természetesen növekvő ösztönző erőt ez a patriotizmus abból az életközösségből kapott, amelyben német polgárságunk a magyar nemességgel városainkban élt. A felvilágosodás eszméiért lelkesülő, művelt s a szellemi életben cselekvően részes polgárok legnagyobb része tagja volt a városokban virágzó szabadkőműves páholyoknak, amelyeknek vezetése azonban — miként a városi közigazgatás vezetése is — a magyar nemesek kezében volt.¹ Ily módon a szabadkőműves páholyok, a felvilágosodás művelődésfanatizmusának legerősebb szervei — az erdélyi szász városokat kivéve, amelyeket itt figyelmen kívül hagyunk — sem voltak egy sajátosan német polgári kultúra melegágyai. Inkább a magyar nemesi életfelfogás érvényesült bennük s a lényegében magyar tartalommal telített «partiális patriotizmust» élesztették a páholyokban folyó élet útján is a polgárság rétegeiben. Hogy német polgárságunk közösségi tudata mennyire a magyar nemesség hatása alá került, mutatja a «partiális patriotizmus» hatalmas fellendülése a II. József halála után támadt mozgalomban, mely a német polgárság erősen «magyaros» gondolkodását,

¹ L. Mályusz Elemér: *A magyarországi polgárság a francia forradalom korában*. A Bécsi Magyar Történeti Intézet évkönyve. I., Budapest, 1931., 233. l.

tükrözi.¹ Ez a «magyaros» gondolkodás nem volt más, mint közeledés, majd csatlakozás a nemesség gondolkodásához, mely politikai fölényével természetesen társadalmi téren is nagy vonzerőt gyakorolt a polgárságra és ilymódon siettetette ennek a magyarságba való beolvadását.

A «partiális patriotizmus» tartalma és irodalmi célkitűzései is rendkívül eltérőek a tudatosság foka, meg a szerint, amint benne a néemetségre, vagy pedig a magyarsággal való életközösségre esik a hangsúly. Központjában az a kérdés áll, hogy milyen módon szolgálhatja a néemetség nyelvével és műveltségével leghatékonyabban a magyar haza és az államalapító magyarság ügyét. A vélemények tömkelegéből a magyar-német életközösségnek a szellemi élet szempontjából két járható útja bontakozik ki : 1. a néemetség fiai, tökéletesen elsajátítva a magyar nyelvet, magyar írókká lesznek és ily módon ültetik át a magyarságba a német kultúra kincseit ; 2. a néemetség, megőrizve nyelvének és kultúrájának egyenrangúságát a magyar mellett legyen természetes kapocs Magyarország és a Nyugat között.

Az első útra legtisztább egyértelműséggel Asbóth János (1768—1823) késmárki tanár, majd a keszthelyi Georgicon igazgatója mutatott rá. Asbóth Göttingában sokoldalú műveltséget szerzett, melyet itthon mint író alkalmi költeményekben, Schedius folyóiratában (*Zeitschrift von und für Ungarn*) és Rösler *Musen Almanach*-jában megjelent cikkeiben gyümölcsöztetett s e mellett egyike volt azon keveseknek, akiket Lessing deista szentírás-kritikái nálunk hasonló tanulmányokra ösztönöztek. Nem kutatjuk azt, hogy Asbóth fajilag mennyiben tartozott a néemetséghez ; tény az, hogy maga a néemetséghez tartozónak érezte magát s mint a német protestáns értelmiség egyik tagja vizsgálja a magyarság és néemetség viszonyait. Különösen tanulságosak ebből a szempontból kedvelt tanítványához, az 1799—1800 Debreczenben tanuló Rummy Károly Györgyhez írt levelei.² Mindenekelőtt a magyar nyelv elsajátítását köti tanítványa lelkére, hogy

¹ L. u. o. 244. l.

² Akadémia : Magyar Irod. Lev. 40. 18. k.

tökéletesen beszéljen és írjon magyarul. Mert — úgymond — csak úgy szerezhethünk igazán érdemeket hazánk felvirágoztatásában, ha magyar nyelven ültetjük át hazai talajba a külföldi, jelesen a német kultúra valódi kincseit. «A tudományos kultúrában Magyarországon nem egykönnyen veheti fel bárki is a versenyt a protestáns német értelmiséggel; ha ez az értelmiség még a magyar nyelvet is tökéletesen elsajátítja, úgy rendszeres munkával igazán a hazai művelődés vezető rétegévé emelkedhetik.»¹ Ezt a követelményt Asbóth első sorban önmagára nézve ismerte el kötelezőnek; és hozzátehetjük, hogy hasonlíthatatlanul nagyobb eredménnyel képezte ki magát a magyar művelődés munkásává, mint tanítványa, akihez intelmeit intézte. Őszintén lelkesedik a magyar nyelvművelő törekvésekért, állandóan küldet magának Debrecenből jó magyarsággal írt logikai, metafizikai, természettudományi, technológiai és gazdaságtörténeti előadásokat s legfőbb vágya az, hogy magyar író legyen. Asbóth közösségtudatában így a «partiális patriotizmus», a magyar haza művelésének vágya minden más gondolatot és érzést elhallgattat. Kétségtelenül van benne bizonyos német öntudat, mikor a *német* kultúra terjesztésének szükségességét hangoztatja, amikor a művelt *német* embert látja a hazai tudomány leghivatottabb képviselőjének. De ez a német öntudat nem erősebb benne, mint protestáns öntudata (s a protestantizmus nála, aki élesen szembenállott az ortodoxiával, inkább művelődési formát jelentett) és eltörpül közösségtudatának központi gondolata, a magyar haza boldogulása mellett. A kultúra mindent átformáló erejébe vetett rendíthetetlen hitéből fakadó műveltségterjesztő hivatását a leghatékonyabb eszközökkel akarja gyakorolni: e szent cél érdekében feláldozza anyanyelvét is, ezért csatlakozik a magyar nyelv pallérozására és csiszolására irányuló törekvésekhez, ezért akar maga is magyar íróvá lenni.

Jóval nagyobb figyelmet érdemel Asbóthnál a magyar-német életközösségnek a «partiális patriotizmus» szempontjából kétségtelenül legjelentősebb útmutatója: Glatz Jakab

¹ L. Késmárkon 1800 jan. 3-án kelt levelét.

(1776—1831), késmárki születésű újhumanista pedagógus és ifjúsági író. Glatz főművét (*Freymüthige Bemerkungen eines Ungars über sein Vaterland. Teutschland, 1799.*), melyet itt első sorban kell vizsgálat alá vennünk, épen úgy névtelenül adta ki, mint idősebb földije és pályatársa, Genersich János. A névtelenség most még indokoltabb volt: 1799-ben a kormányzati reakció hatalmának teljében állott és a könyv valóban szinte iskolakönyvszerűen egyesítette mindazt, amit a kormányzat üldözendőnek tartott: a francia forradalom szelétől érintett népszerű társadalom- és művelődéskritikai röpiratok állandóan vissza-visszatérő érveit és szólamait. Általános, vallások felett álló evangéliumi szeretetet, szintelen deista vallásosságot hirdet, a hatalom megoszlását sürgeti és harcba száll a sötét maradisággal, babonával és előítéllettel. Egyetlen egy rendíthetetlen dogmája van: a haladás gondolata; miként a felvilágosodás legtöbb hirdetőjénél, nála is a haladás eszméje egyesíti az erkölcsi optimizmust az anyagi fejlődés gondolatával. A tudás jóvá teszi az embert, ha a jót belátjuk, nem cselekedhetjük a rosszat; ezért a tudás terjesztése mindenkinek legszentebb kötelessége.¹ Egy célja van csupán: Magyarországot a boldog, kultivált államok sorába emelni s minthogy a felemelkedés kerékkötőit erős, de a korra jellemző elfogultsággal a katolikus egyházban, a «vad» arisztokráciában és az erkölcsileg gyenge köznemességben látja, első sorban ezeknek hatalmát akarja megdönteni.

Glatz azonban ezeknek, a kor gondolkodásából adódó szólamoknak erőteljesebb hangoztatásán kívül közöszemléletének mind elméleti alapvetésében, mind gyakorlati következtetéseiben lényegesen tovább megy elődeinél. Mindenekelőtt éles különbséget tesz a haza és a nemzet fogalma között: magát büszkén vallja németnek és német polgártársairól is azt tartja, hogy azok csak hazájukat tekintve «nacionalizált» magyarok (6. l.), a fajmagyarokat pedig az ország többi lakosával szemben «Nationalunger»-nek nevezi

¹ V. ö. Eckhardt Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon.* Budapest, 203. l.

(49. s. kk. l.). A magyarság közismert németgyűlöletét a történelem természetes következményének látja s figyelemre-méltó, hogy egyáltalán nem lelkesedik Szent István és utódainak németbarát politikájáért. A katolikus papságot gyűlölő felvilágosodott protestáns az öntudatos német fölé emelkedik benne, mikor szenvedélyes szavakkal kel ki az országban elhatalmasodott papok «erkölcstelensége» és «garázdálkodása» ellen (59. l.). Hogy a Habsburgok németgyűlöletet terjesztő politikájáról sem tud kedvezően nyilatkozni, az könnyen érthető. Örömmel állapítja meg azonban, hogy a betelepített németység nem adta magát eszközül a magyarság ellen, inkább belsőleg és külsőleg erősen közeledett a magyarsághoz s így a németgyűlölet rá nemcsak hogy nem terjed ki, hanem teljes az egyetértés köztük. Különösen megnyerték a magyarság bizalmát és szeretetét a hazában lakó németek közül a szepesiek.

A nyelvkérdésben egyedül a hasznossági elvet tartja irányadónak; fájdalommal látja, hogy sem magyar részről a német nyelv, sem német részről a magyar nyelv elsajátításának fontosságát nem ismerik fel, amit mind az iskolai, mind a magánnevelés hiányai egyformán mutatnak (118. l.). Nem bánkódik azon, hogy a fiatalabb nemzedék teljesen beleolvad a magyarságba és nyoma sincs benne az idősebb nemzedék német voltának, de ebben a folyamatban egyúttal a jozefinizmus egységesítő törekvéseinek igazolását látja és meglebegteti azt a lehetőséget, hogy valamely nép nyelve és nemzeti jellege nagyobb nehézségek nélkül elnyomható és átalakítható (121. l.). Glatz erős német öntudatát ismerve könnyen kitalálhatjuk, hogy ő ezt a lehetőséget melyik irányban kívánta érvényesíteni.

Azonban ennek a német öntudatnak legfőbb táplálója Glatznál egy felsőbbrendű, a humanitás eszményeit megvalósító műveltség utáni vágy, s ezért szépen megfér erős «partiális» patriotizmusával. A haza elmaradottságán érzett patrióta-bánatával a magyar nemzet tagjának vallja magát. «Der edlere Patriot steht unwillig da, und sieht dem Unwesen zu; sein Herz schlägt unruhig; die Vernunft empört sich, und die herabrollende Thräne auf der eingefallenen Wange

ist der einsame Zeuge seines tiefen, schmerzlichen Gefühls, seiner innigen Trauer über das Land, in dem er gebohren, über die Nation, deren Mitglied er durch die Natur geworden ist.» (40. l.) Patriotizmusának gyakorlati célkitűzéseit az az elfogultságról tanúskodó alap gondolata szabja meg, hogy mindaz, ami a magyar hazában eddig igazi kultúrának mondható, idegen, nagyrészt németektől meghonosított ültetvény (7. l.). A magyar jellem sajátos vonásait kendőzés és hízélgés nélkül, de megértéssel, sőt melegséggel méltatja. A magyar embert csiszolatlan gyémánthoz hasonlítja (38. l.). Csiszolatlan, mert eddig csak elnyomták, kizsákmányolták, de sorsát senki sem viselte szíven. A csiszolatlan gyémántból — úgymond — csak akkor lesz valódi nemes drágakő, ha hivatott mester kezébe kerül. A büszke *magyar* csak akkor lesz humánus, belsőleg igazán nemes *emberré*, ha a tudomány és művészet varázsvesszeje érinti. Belső reformációra van szükség, nem forradalom, összeesküvés vagy jakobinizmus útján, hanem a patrióták önzetlen együttműködésével. Az igazi patrióta az, aki minden erejét e nagy megújulás szolgálatába állítja, érte, ha kell, életét is áldozza. Mint látjuk, a felvilágosodás irodalomteremtő akarata és az irodalom emberformáló erejébe vetett hite Glatznál, az öntudatos németnél és erős «partiális» patriótánál egy szélesebb, átfogóbb reformprogram keretében épen úgy érvényesül, mint az irodalmi állampatriotizmus hirdetőinél. Nála élesebb és messzebb látó szemmel német íróink közül a XVIII. század második felében senki sem látta meg közállapotaink kiáltó visszasságait, de — minden elfogultsága ellenére — egyúttal a felemelkedés lehetőségeit is. Törekvése az, hogy a magyarságot a tudomány és irodalom segítségével a humanitás eszményi magaslatára emelje s minthogy a humanitás ideálját a német kultúrában látja a legteljesebben megvalósítottnak, ezt ajánlja példaképnek, ennek követésére és utánzására buzdít. Célkitűzése lényegében megegyezik Asbóthéval, de míg ez a német kultúra terjesztését a magyar nyelvi és nemzeti mozgalom szolgálatába állítja, addig Glatz a német szellem uralmával a jozefinizmus álmát, a német nyelv uralmát is eljövendőnek látja.

Glatz könyve a magyarországi német irodalom jozefinista nyilatkozásainak sorában csak egy hang a sok közül. Tudjuk, hogy a polgárság nagy tömegei élesen szembenállottak a jozefinizmussal, mert sértette anyagi érdekeiket,¹ de természetesen, hogy a német polgári értelmiségből jóval többen akadtak mint a magyarság soraiból olyanok is, akik a felvilágosodás gondolatkörében élve felismerték II. József reformjainak ideális célkitűzéseit és ugyanilyen ideális szempontoktól vezetve követelték a polgári és nemesi jogok kiegyenlítését is. Az a körülmény, hogy a polgárság egy része nem nyugodott bele szótlanul a nemességnek a városokban egyre inkább megszilárduló hatalmába, mindenesetre élesztette a jozefinista rokonszenveket. A polgárságnak ezt az érzelmi magatartását tekintve Glatz könyve figyelmet érdemel társadalomtörténeti szempontból is. A könyv időszerűtlen és homályos elméleti utóhangja a polgárság mozgalmának a közszereplésben való érvényesülésért, melyet felsőbb titkos utasításra Hoffmann Lipót Alajos, pesti tanár és író szított. A mozgalom 1790-ben csak a Liedemann Sámuel pesti könyvkereskedő által kezdeményezett konkrét tervig jutott el, melynek az lett volna a célja, hogy a polgárságot egy nagy, a szabadkőműves-séghez hasonló szervezetben tömörítse, politikai öntudatra nevelje s ezzel a nemesség befolyását korlátozza, sőt meg is szüntesse.² Glatz követeléseit lényegükben egyeznek azokkal, amelyek Hoffmann röpirataiban is (*Babel* és *Ninive*) inkább negatív kritika, mint pozitív reformtervek formájában bennfoglaltattak: hogy a hivatalviselésre ne porladó privilégiumok, hanem polgári erények minősítsenek, és hogy a haza társadalma a rendi alkotmány eltörlésével csupa egyenlő jogú polgárból álljon (46—47. l.).

Hogy Glatz részletkérdésekben nem ért egyet a *Babel* és *Ninive* szerzőjével (318. l.), az épen úgy nem változtat a lényegben való egyetértésükön, mint ahogy nem téveszthet meg az, hogy legszívesebben Herdert, Schillert és Fichtét idézi, holott voltaképpen csak a felvilágosodás racionalisztikus

¹ V. ö. Mályusz: id. h. 233. s. kk. l.

² L. U. ott 268. s. kk. l.

célzatainak érvényesülésével látja biztosítottnak a kívánt reformokat. Egyébként Glatz csupán a nemesi társadalom és a rendi alkotmány bírálatában csatlakozik Hoffmann felfogásához. Hoffmann magyar nyelvet és ruhát gúnyoló és általában magyargyűlöletet lehelő szólamainak kíméletlenül erős hangú, de mindig tárgyilagosságra törekvő fejtegetéseiben nyoma sincsen. Azonban Glatz polgári öntudatra hívó szózata 1799-ben időszerűtlen volt már: hiszen a polgári szövetség gondolata kivihetetlen volt akkor, mikor a reakció még a legártatlanabb reformtervek mögött is forradalmat és összeesküvést szimatolt. De ezenkívül Glatz fejtegetései homályos és elvont elméleti elgondoláson alapulnak: nem tudjuk meg könyvéből, hogy voltaképen kit tart a polgári osztályhoz tartozónak, nincsen konkrét terve, csupán a tudás, a felvilágosítás útján akarja a «polgárságot» felemelni és a rendi korlátokat ledönteni s általánosságban tartott felhívásában sem az uralkodóhoz, sem a kiváltságos rendekhez, hanem a «nemesen gondolkodó patrióták» láthatatlan seregéhez szól. Könyve mégis jellemző kifejezője a vezető protestáns, közelebről német evangélikus értelmiség községtudatának és közvéleményformáló hatása cikkeiben, kritikákban és hozzászólásokban egészen a negyvenes évekig, a német mozgalom fellendüléséig nyomon követhető.

A «partiális» patriotizmusban — amint azt két jellemző irodalmi képviselőjének, Asbóthnak és Glatzknak elgondolásában láttuk — lényegében benne volt a magyar-német életközösségnek a jövőben kétfelé ágazó útja: a németség beolvadása a magyarságba és a németség nemzeti öntudatra ébredése. A községtudat további alakulása úgy hozta magával, hogy a német öntudat csak akkor tudott nagyobb erővel előretörni, amikor a beolvadás folyamata egy egész nemzedékre nézve szinte befejeződött már és további terjedésének nem lehetett gátat vetni.

III.

A közép-európai nacionalista mozgalmak keletkezését vizsgálva, az újabb kutatás egyre magasabbra értékeli annak a német gondolkodónak ösztönző, építő, de egyúttal romboló erejét is, aki az enyészetre hajlamos állammal és intézményeivel szemben a nép és nemzet maradandó voltát felismerve, az egynyelvű nemzeti állam eszményi normájának felállításával olyan folyamatnak adott eszmei gyökeret, amelynek következményeit ma látjuk csak igazán. Herder¹ gondolatai, tanítványainak, a német romantikusoknak értelmezésében² természetszerűen termékeny talajra találtak a soknyelvű dunai monarchia területén is.³ Egymás után keletkeztek a herderi gondolat irodalmi szervei: Schlegel Frigyes *Deutsches Museum*a, Hormayr *Archivja* (1816—20) és Mednyánszky Alajossal közösen szerkesztett zsebkönyve, az *Annalen der Literatur des österreichischen Kaisertums* utódjaként 1813-ban alapított *Wiener Allgemeine Literaturzeitung*, a Metternich ösztönzésére Collin Mátyás által kiadott *Jahrbücher der Literatur* (1818) Bécsben, a *Hesperus* Prágában és a *Pannonia Pesten*. Az egységes nemzetállam gondolata azonban ezeknek az irodalmi népszerűsítő szerveknek a célkitűzéseiben lényegesen módosult. Az új eszmék összeütköz-

¹ V. ö. Rolf Schierenberg: *Der politische Herder*. Graz, 1928.

² L. Friedrich Meinecke: *Weltbürgertum und Nationalstaat*. 1922., 147. l.

³ L. J. Wihan: *Matthäus von Collin und die patriotisch-nationalen Kunstbestrebungen zu Beginn des 19. Jh.-s*. Euphorion. 5. Erg. H. 1901.

tek a jozefinista «Gesamtstaat»-gondolat erősen továbbélő hagyományaival és azokkal a követelményekkel, amelyek az osztrák monarchia számára a közelmúlt napoleoni háborúinak tanulságaiból adódtak. Az összeütközés eredménye csakis az új eszmék lényegét elhomályosító kiegyenlítés lehetett. A nacionalizmust sajátosan osztrák módra értelmező literátorok és publicisták továbbra is az államot látták minden más közösség fölött állónak. Ez a szemlélet tökéletesen megfelelt azoknak az irányelveknek, amelyeket Metternich jelölt ki az osztrák irodalom és művészet számára, amikor mint a császári művészeti akadémia kurátora 1812 febr. 12-én tartott beszédében a művészet számára kínálgató fejlődési lehetőségekről elmélkedett.¹ Az osztrák monarchia, mint állam, a népek érzelmi összeforrásán épül fel — mondja Collin Henrik József; majd — mintegy a nemzetiség gondolatának tett engedményként — hozzáfűzi, hogy ezt az államot a német kultúra vezesse és irányítsa, de ne uralkodjék rajta.² Ezt a gondolatot azután Hormayr elmélyíti: szerinte a nagy osztrák államban együttélő népek közt bajtársi viszony van, amely közös győzelmeken és közösen átélt szenvedéseken alapul. Minthogy tehát az összetartozás szükségességének felismerése a történelemből adódik, mindeneke előtt az államnépek történelmi, nyelvi és mondai hagyománykincsének rendszeres feltárásával lehet és kell az új közösségi tudat kialakulását előmozdítani.³ Hormayr és osztrák barátai példás következetességgel valóban egész életüket ennek a feladatnak szentelték.

A nemzeti gondolatnak ez az elhomályosítása és beolvasztása az államgondolatba a monarchia többi népeinek szellemi vezetőit természetesen csak ideig-óráig elégíthette ki. Ők Herder és a német romantikusok tanításában a lényegget ragadták meg: azt, hogy a nemzet nem az államnak

¹ *Aussichten für die Kunst in dem österr. Kaiserstaat.* Deutsches Museum. I., 1812., 245—259. 1.

² L. M. Lederer: *Heinrich Joseph von Collin und sein Kreis.* Briefe und Aktenstücke. Wien, 1921.

³ L. K. Glossy: *Briefwechsel Hormayrs mit Karoline Pichler.* Jahrbuch d. Grillparzergesellschaft. Bd. 12., 1902.

alárendelt, hanem az államtól független, sőt az állam fölött álló közösség.¹ A saját népük hagyománykincsének feltárására irányuló törekvésekhez lelkesen csatlakoztak ugyan, különösen Hormayrnek sikerült folyóiratában egyesíteni az államnépek szellemi vezetőinek egy részét ; de ebből a történelemkutató munkaközösségből nem alakult ki a remélt új állampatriotizmus, hanem egy sajátságos filológiai nacionalizmus, — jellemző, hogy a monarchia szláv népeinek nemzeti mozgalmait kizáróan történetíró és filológus tanárok vezették — izzó hazafiság, amely saját elszigetelő szándékú politikai aspirációinak adva történeti alapot az államgondolattól nemcsak mindinkább eltávolodott, hanem nemsokára nyíltan ellene fordult.² Hogy csak egy példát említsek : Magarasevics György (1793—1830) szerb író pályájában világosan megfigyelhetjük a kétféle közösségi tudat különválását. Eleinte Hormayr buzgó munkatársa, az ő iskolájában nevelődik izzó nacionalistává, első sorban a tőle kapott ösztönzéseket értékesíti az Újvidéken megjelent *Ljetopis srbski c.* folyóirat és a *Srpska Matica*-kör megalapításánál. Mindkettő a szerb nemzeti mozgalom erőteljes szerve lett és természetesen egyedül a szerbek külön politikai céljaiért küzdött. Ebben a politikai irányzatú nacionalizmusban a filozófiai gyökérzet lassanként eltűnik, de a nemzeti gondolat politikai kisugárzásainak önmagukban is van annyi éltető erejük, hogy szellemi téren is a nemzeti renaissance-mozgalmak egész sorát keltsék életre. Épen ezek a csodálatos renaissance-mozgalmak bizonyították legfényesebben a nemzeti gondolat alkotóképességét ; magasabbrendűségének, jövőre hivatottságának a mesterségesen élesztett új állampatriotizmussal szemben nyilvánvalóvá kellett lennie mindenki számára, aki közösség-szemléletében függetleníteni tudta magát a jozefinista hagyományok béklyóitól és Metternich egyoldalúan moralista állambölcseletétől.

¹ L. Konrad Bittner : *Herders Geschichtsphilosophie und die Slawen*. Reichenberg, 1929. — Eugen Lemberg : *Grundlagen des nationalen Erwachens in Böhmen*. Reichenberg, 1932.

² V. ö. Eckhardt Sándor : *Az összehasonlító irodalomtörténet Középeurópában*. Minerva, 1931., 89—105. 1.

Az új állampatriotizmus jegyében megindult osztrák szellemi mozgalom magyar kapcsolatait csak általánosságban ismerjük; a kapcsolatok részletes feltárására mi sem vállalkozhatunk, ez külön tanulmány tárgya lenne.¹ Német értelmiségünknel az osztrák patrióta mozgalomhoz való viszony személyi kapcsolatokban, levelekben és irodalmi alkotásokban világosan áll előttünk. Az író és olvasó hazai német értelmiség legnagyobb része akár mint munkatárs, akár mint előfizető és olvasó beletartozott az új állampatriotizmus bécsi és prágai irodalmi szerveinek közösségébe. Ez a közösség azonban csak addig volt igazán meg, míg az új állampatriotizmus tartalma némiképen megegyezett németségünknek immár erős magyar «partialis» patriotizmusával. Később németségünk és az új állampatrióták útjai szükségképen elváltak. A hazai német értelmiségnek — nem tekintve azt, hogy protestáns része a nacionalizmus filozófiai alapvetését nemcsak osztrák monarchisztikus átértelmezésben olvasta, nem tekintve továbbá az új eszmék iránt való fogékonyságát és őszinte haladásvágyát — már csak a magyar és szláv nemzeti mozgalom sodrától elragadva is természetesen a nacionalizmushoz kellett csatlakoznia, hacsak nem akart egy időszerűtlen közösségi tudat terméketlen őrzője maradni. Azonban a nacionalizmushoz való csatlakozás még nem jelentette egyúttal a magyar nemzeti mozgalomhoz való csatlakozást is. Még mindig nyitva állott németségünk számára a *német* nacionalizmushoz vezető út, de — figyelembevève a «partiális» patriotizmusban nyilatkozó magyar-német közeledést — ahhoz, hogy németségünk ezt az utat válassza, német részről erős példaadó ösztönzésre lett volna szükség. Ez a példaadó ösztönzés azonban teljességgel hiányzott. A német nacionalizmus ekkor még vagy elméleti tanításokban, vagy partikuláris mozgalmakban merült ki,² semmi esetre sem volt meg tehát az a magával ragadó ereje, amely a

¹ Legutóbb Farkas Gyula foglalta össze e kapcsolatokra vonatkozó ismereteinket: *A magyar romantika*. Budapest, 1930. Különösen 217—227. és 233—256. l.

² L. A. Kapp: *Der deutsche Gedanke, seine Entwicklung im politischen und geistigen Leben seit dem XVIII. Jahrhundert*. 1920.

monarchia nem német népeinek, jelesen a hazai németséghez legközelebb álló magyarságnak nacionalizmusában nyilatkozott. Az osztrák írók és publicisták pedig, hogy úgy mondjuk, hivatalból a legélesebben szembefordultak mind a német «kathedra-nacionalizmussal», mind a partikuláris mozgalmakkal. Jellemző erre nézve az osztrák állam- és kultúrészme legképzettebb képviselőjének, Grillparzernak állásfoglalása. Egész életében nem szűnt meg a nemzeti mozgalomnak szerinte káros és terméketlen jellegére rámutatni és jól látva meg azt, hogy végeredményben a monarchia nem német népeinek nacionalizmusa is a német filozófia tanításai-ból táplálkozik, izzó gyűlölettel és hevességgel első sorban ezeket a tanításokat támadta : «Denn woher stammt dieses Geschrei von Nationalität, dieses Voranstellen von einheimischer Sprach- und Altertumswissenschaft anders als von den deutschen Lehrkanzeln, auf denen gelehrte Toren den Geist einer ruhig verständigen Nation zum Wahnsinn und Verbrechen gesteigert haben?»¹ Hormayr és osztrák barátainak gondolata : az új állampatriotizmusnak a nemzeti hagyományok feltárása nyomán kialakuló történeti tudatból életerős gyökérzetet teremteni, a *német* nemzeti mozgalom keletkezését nálunk szintén nem segíthette elő. Ők a nemzeti hagyományok feltárásánál első sorban a monarchia nem német népeire gondoltak, ezeknek államhűségét vélték erősíteni és biztosítani azzal, ha saját nemzeti birtokállományuk teljes ismeretéhez segítik őket ; meggyőződésük volt, hogy e nemzeti birtokállomány ismerete önmagától kelti fel a népekben az államhoz való tartozás és ragaszkodás szükségérzetét. Ez a meggyőződés magyarázza meg különösen a XIX. század második és harmadik évtizedében a magyarok, csehek, tótok, szerbek, oláhok történetével, nyelvével, költészetével és népiségével foglalkozó osztrák könyvek, tanulmányok és cikkek hosszú sorát, amellyel szemben a hasonló német tárgyú munkák száma szinte eltörpül. Ez természetes is. A németség államhűsége egy pillanattig

¹ *Historische und politische Studien.* Österreichisches. V. ö. R. Schierenberg : i. m. 93. l.

sem volt kétséges, nem volt tehát szükség arra sem, hogy nemzeti öneszméléssel élesztve történelmi tudatát, benne az államhoz való tartozás érzését erősítsék. A «filologiai» nacionalizmus táplálói ilyen módon a német nacionalizmust alig táplálták. Németségünk Hormayr és társainak ösztönzésére reagálva valóban buzgalommal merült el a nemzeti hagyománykincs tanulmányozásában, de szemléletének központjába a magyarság szellemi birtokállományát állította. Tovább haladt azon az úton, amelyre már Bél Mátyás tanítványai magyar államismereti és történelmi tanulmányaikkal léptek, és ezzel önmagát egyre erősebben összeforrasztotta a magyarsággal. Hormayr és társainak reménye, amely egyébként tragikusan hiúnak bizonyult, ilyen módon a magyarság és a hazai németiség viszonyában valóban beteljesedett, igaz, hogy egészen másképen, mint ahogy azt az új állampatriotizmus hirdetői képzelték: a közös történelmi élmények itt valóban elősegítették egy új közösségi tudat kialakulását, ez a közösségi tudat azonban nem lehetett más, mint a magyar nacionalizmus. Németségünk tehát — amennyire közösségtudatának átalakulását az irodalom tükrében nyomon követhetjük — a nemzeti gondolat magasabbrendűségét felismerve és a közös történelmi tudattól egyre erősebben áthatva csatlakozott a magyar nemzeti mozgalomhoz. Így lett a «felvilágosodott polgárból» és a «felvilágosodott magyar» (Ungar)-ból a magyar nemzetiség lelkes híve, a jó *patriótából* tüzes *hazafi*.

Az érzelmi beolvadásnak kettős — a nemzeti gondolat magasabbrendűségének felismeréséből és a történelmi tudat erősödő hatásából adódó — útját szemléltetően tárja elénk németységünk jellegzetes képviselőinek pályája. Mikor Schedius Lajos (1768—1847) alig 25 éves korában, 1792-ben elfoglalja a pesti egyetem esztétikai tanszékét, a jozefinizmus ellenhatásaként támadt mozgalom őt is magával ragadja és hamar megtalálja az utat a nemzeti műveltség irányító szerveihez. Mint a pesti magyar színtársulat dramaturgja és az *Uránia* társ-szerkesztője derekasan részt vesz a magyar kultúra fel lendítésében. Mindez azonban csak a jó «partiális» patrióta «hasznos» tevékenysége, amelyben sem a magyarsághoz való

tudatos csatlakozásnak, sem a németséggel való tudatos szakításnak nyoma sincsen. A jó patrióta ugyanilyen hasznos tettei Schedius későbbi vállalkozásai is: a hazai irodalom ismertetésére szánt könyvjegyzékei, folyóiratai, a *Literarischer Anzeiger für Ungarn* (1798—99), a *Zeitschrift von und für Ungern* (1802—1804), melyeket épen a magyar haza iránt való szeretetből adott ki német nyelven, továbbá tervezett nagyszabású lexikona, Magyarország térképének kiadása, fáradozásai a selyemtenyésztés fellendítésére, főképp pedig egy tudós társaság terve, melynek feladata különösen a természet-, orvos- és gazdaságtudomány művelése lett volna. Schedius levelezése külföldi tudósokkal, különösen Joh. Gottfried Eichhorn irodalomtörténetíróval és Franz Zach pozsonyi születésű csillagásszal világosan elénk tárja lázas és sokoldalú munkásságának «partiális» patrióta rugóit. Hogy ez a patriotizmus mennyire áthatotta nemcsak őt, hanem vele levelezésben álló, külföldre szakadt honfitársait is, azt meggyőzően bizonyítja Zach Ferencnek 1802. ápr. 9-én kelt levele, melyet a Ceres és Pallas bolygók felfedezése után írt (Akad. Magy. Irod. Lev. 4°. 15. k.): «Werden denn meinen brawen klugen Landsleuten die Ceres und Pallas ganz unsichtbare Gestirne bleiben, so wie den Lappen und Samojeden? O, könnte ich mich doch nach Ofen hinzaubern, nur auf eine Minute, damit ich das Fernrohr nach diesen zwey merkwürdigen Himmels Gästen nur richten könnte! Sie sehen liebster Freund, der igaz Madgyar steckt noch immer im Blute bey mir. Ein jeder für sein Fach. Cicero pro domo sua, und ich möchte, dass mein liebes Vaterland doch auch in der Astronomie eine Rolle spielte, es kann es, es hat Mittel, es hat Köpfe. Nur muss der Topf recht geschüttelt und gerüttelt werden». Ugyanilyen őszinte buzgalommal csatlakozik Schedius az osztrák új állampatriotizmus hirdetőinek törekvéseihez. Elsősorban ő és Kovachich Márton fogadja szívesen a Bécs ostroma elől 1809-ben Pestre menekülő Schlegel Frigyes, Collin Henriket és Hormayrt; maga szorgalmas munkatársa lesz Hormayr folyóiratának és Rummy, gróf Mailáth, Mednyánszky, Berzeviczy Gergely személyében új munkatársakat toboroz neki. De közösségtudatában csakhamar eltávo-

lodik bécsi barátaitól. *A Nemzetiségről* írt tanulmánya, mely a *Tudományos Gyűjteményben* jelent meg, mutatja, hogy mennyire átérezte a nemzeti közösség és a nemzeti gondolat magasabbrendűségét az állami közösséggel és az államgondolattal szemben. Schedius itt a nála szokásos alapos bölceleti készültséggel állítja szembe egymással az állam, nép és nemzet fogalmát, melyeket főképen a herderi fejlődés gondolatából kiindulva vizsgál. Bár fejtegetéseiben és következtetéseiben a kérdés magyar vonatkozásaira nem tér ki, mégis félreérthetetlenül hangsúlyozza, hogy egyedül a nemzeti közösségnek van jövője, hogy a gondolkodó ember egyedül ebben a közösségben találhatja meg helyét: «Valamint... a' természeteti (physikai) testeket *orgánosokra* és *orgántalanokra* (organische und anorganische) felosztjuk, szint' úgy a' morális testek (nagy korporációk, társaságok) között is azt a' különbséget találjuk. A' *Népek* tudniillik az orgántalan testek, a' *Nemzetek* pedig igen is orgánosok. — A' *Nemzetben* pedig az orgános erő, vagy élet' principiuma, áll a' *Nemzet lelkében* (National-Geist) az az : a' tagjainak és véreinek azon erányozásaikban, a' mellyeket a' Nemzet első eredetétől és szinte nemzésétől fogva az akkori környülállásokhoz képest kapott, és azután állandóul követett». Schedius tanulmánya 1817-ben jelent meg; további pályája meggyőzően bizonyítja, hogy minden érzésével a magyar nemzeti közösség tagja volt és minden tettével a magyar nacionalizmus hazafi-eszményét igyekezett megközelíteni.

Inkább a történeti tudat elmélyüléséből a magyar nemzetiséghez vezető utat tárja elénk Melczer Jakab (1782—1836) közösségtudatának fejlődése. Az alig 18 éves jeni egyetemi hallgató első önálló munkájában (*Der ungarische Zipser Sachse in seiner wahren Gestalt* (1806) mindenekelőtt mint lelkes lokálpatrióta lép elénk, aki a Szepességet a világ közepének érzi s bár maga boldog és büszke, hogy németnek vallhatja magát (38. l.), a nemzeti büszkeséget lekicsinyli és károsnak tartja, remélve, hogy a felvilágosodás terjedésével helyet ad az igazi patriotizmusnak, amely csak a haza (értsd állam) és polgárainak javára törekszik. A nemzetiségnek ez a kicsinylője, aki boldogan vallotta magát németnek, néhány

év mulva szinte túlárad a nemzeti büszkeségtől, de *magyar nemzeti* büszkeségtől. Átalakulását nem tudjuk pontosan nyomon követni, de Hormayrral való kapcsolatai és levelezése,¹ amely magyar történelmi tanulmányainak fokozódó elmélyüléséről ad számot, azt mutatják, hogy az új eszmék iránt rendkívül fogékony gondolkodó papot főképen a közösen átélt történelem tudata hajtotta a magyar nemzeti közösség bűvkörébe. A *Pannonia* 1819. évfolyamában már a magyarok dicsőségéről értekeznek (*Der Ungarn Ruhm*) önmagát is e dicsőség büszke részesének érezve, 1820-ban Kassán megjelent költeményeiben² pedig a Matthisson és Hölty modorában írt őszi és temetői hangulatképek mellett épen úgy a régi magyar dicsőség emlékeit idézi fel példaadásként a jelen számára, mint a magyar költők. Jenai tanulmányéveiről, a nemesi felkelésről és a napoleoni háborúk egyéb eseményeiről írt költeményeiben világosan megfigyelhető, miként hatalmasodik el dinasztikus állampatriotizmusán a magyar nemzeti érzés, miként emelkedik az állami közösségből a magasabbrendűnek felismert nemzeti közösségbe. S ha itt még meg is vannak az állampatriotizmus nyomai, Melzer későbbi írásaiban ezek is eltűnnek. *Merkwürdige Erzählungen aus der Geschichte der Magyaren* c. munkájában (Kaschau, 1825), már teljesen egybeforrott a magyar nacionalizmussal, magyarnyelvű cikkeivel pedig az utolsó lépést is megtette az új közösségbe.

A magyar történelembe való elmélyülés nem maradt hatástalan a magyar nemzeti érzés egyik legnagyobb élesztőjének, Fessler Ignác Aurélnak közösségtudatára sem. Ő, akit közvetlenül a nagy filozófiai alapvetők, Herder és a német romantikusok tereltek a nacionalizmus útjára, nagy történelmi munkájának bevezetésében még meglehetősen közel áll Hormayrék patriotizmusához, midőn csak olyan magasabbrendű nacionalizmus jogosultságát hajlandó elismerni, amely a hazában lakó magyarok, németek, tótok, szerbek, horvátok és oláhok nemzetiségeiből tevődik össze. De élete

¹ Akad. Magy. Irod. Lev. 4°. 18. k.

² *Gedichte*. Kaschau, 1820., 2 kötet.

vége felé a sokat hányatott író egyre növekvő nosztalgiával tekint a nemzeti gondolat jegyében fellendülő hazája felé, egyre türelmetlenebbül kéri itthoni pártfogóit, tegyék lehetővé hazatérését, hogy teljesen magyar hazafivá lehessen. Itthon akarta befejezni Verancsics Antal leveleiről tervezett utolsó művét és itthon akart meghalni.¹

A magyar nemzetiség hazafi-ideálja németiségünk ítélete szerint legtökéletesebben Széchenyi Istvánban testesült meg; az ő reformgondolataiban látta a hazai német értelmiség az új hazafiség eszményi tartalmát. Valóban a legnagyobb magyarnak alig volt megértőbb közönsége, mint haladásvágtyól fűtött német íróink, akiknek nagy részét épen az ő példaadása hódította meg végleg a magyar nemzetiség számára. Az ő inkább érzelmi és erkölcsi, mint észak-kultúrában gyökeröző «kiművelt emberfője» lép most a «felvilágosodott polgár» és a «jó patrióta» után német íróink hazafias elmélkedéseinek központjába. Szinte beláthatatlan német irodalmunkban a Széchenyi által sugallt, az ő gondolatait népszerűsítő, őt méltató és magasztaló költeményeknek, tanulmányoknak és cikkeknek sora még akkor is, amikor Széchenyi mellett kitarítani épen nem volt a népszerűség biztos záloga. Különösen jellemző a magyarországi német irodalomban kialakult Széchenyi-képre egy ismeretlen alkalmi poetának «Ein Deutschungar» jelzéssel megjelent költeménye:

Zu schwer beladen, sprachst Du, stürzt die Brücke;
Es wankt, auf Sand gethürmt, des Bau's Koloss,
Es überstürzt das überjagte Ross,
Der überhitzte Dampfer springt in Stücke!

Drum sollt auf Recht ihr und auf Liebe bauen,
Der Blüthe pflegen die einst bringt die Frucht;
Den Sclaven fürchtet, der dem Dränger flucht!
Der Zwang ist hart — doch fest ist das Vertrauen.²

¹ L. különösen 1828 szept. 19-én Mednyánszky Alajos báróhoz írt levelét. V. ö. Koszó János: *Fessler Ignác Aurél*. NPhD. XXX. k. Budapest, 1923., 310. l.

² *An den Grafen Stephan Széchenyi*. Gemeinnützige Blätter, 1843., 16. sz.

Német íróink felismerik Széchenyi hazafiságának nemes és bölcs mérsékletét, feltűnően korán észreveszik növekvő magárahagyatottságát, azt, hogy a magyar nemzeti mozgalom eltért a legnagyobb magyar által kijelölt útról: «Es thut mir um den guten Széchenyi leid, in 100 Jahren ists vielleicht möglich, dass seine Ideen mehr Eingang finden» — írja Wigand pozsonyi lapszerkesztő és kiadó már 1832-ben.¹

A nacionalizmus magasabbrendűségének felismerése és a magyar történeti tudat a további folyamatban a liberális eszmékkel sajiátságosan összevegyülve fokozza németiségünkben a politikailag, társadalmilag egyaránt emelkedést jelentő magyar nemzetiséggel való egybeforradás vágyát. Ez a vágy hajtotta a szabadságharc elején a német polgári értelmiségnek valóságos tömegeit a honvédség soraiba, ez a vágy adott erőt a honvédség néhány magyarul alig tudó tábornokának, mikor a magyarság ügye mellett egészen az aradi bitófaig kitartottak, de ez a vágy fejeződött ki a városi kancelláriákban ülő szürke beamterek állhatatos passzív ellenállásában is a bécsi hatalmakkal szemben. Ez az ellenállás bizony gyakran szívósabb volt, mint a fajmagyaroké. Jellemző rá — hogy a sok közül csak egy példát említsek — az a beszélgetés, amely a győri püspökvárban 1849 júl. 30-án gróf Apponyi Károly városparancsnok és Ecker János tekintélyes polgár között lefolyt. Gróf Apponyi, a *császári* csapatok generálisa, a «Kossuth-párti» győri polgárok névsorának beszolgáltatását követelte Eckertől, amit az önérzetesen visszautasított.² Az ősrégi magyar főúri család sarja állott itt szemben az egyszerű, magyarul alig tudó, «pecsovics»-nak gúnyolt Bürgerrel. Pedig Ecker józan szemmel nézte az eseményeket; nem bódult el a szabadságharc mámorától, sőt naplójában nem átallotta a túlzóan magyarkodókat találóan a «Hon-Vieh» jelzővel illetni. — A győri püspökvárban lefolyt jelenet s az aradi bitófa alatt álló német-magyar tábornokok a közösséget formáló szellemi erők hatását tekintve a magyarországi

¹ Levele Rummy Károly Györgyhez 1832 jún. 19-én. Akad. Magy. Irod. Lev. 4°. 16. k. 1144. levél.

² L. Lám Frigyes: *Egy győri polgár a reformkorszakban*. Győr, 1928., 120. 1.

németség hazafiságának, a magasabbrendű ideális közösséggel való egybeforradás vágyának tetőpontját jelképezik. Ez után a liberális államgondolat jobbára külsőséges asszimilációs vonzerőivel csak hanyatlást és elsekélyesedést hozhatott.

IV.

A harmincas évektől kezdve gyorsan terjedő liberalizmus természetszerűen fokozta és szaporította a belső beolvasztó erőket. Liberális politikusaink illúziója, hogy a szabadság és ész érvényre jutása egyedül a magyar nemzetiség uralma által valósítható meg, s hogy a liberális eszmék győzelme magától beolvasztja majd a nem magyar nemzetiségeket,¹ német értelmiségünk nagy többségét is hatalmába kerítette. A szabadság ügye azonosult a magyarság ügyével, a szabadság hívének egyúttal a magyar nemzetiség hívének is kellett lennie. Ezt az azonosulási folyamatot világosan látjuk pl. Pulszky Ferencnek a magyar nemzetiséghez vezető útjában. *Hogyan lettem magyar íróvá?*² c. visszaemlékezését 1892-ben írta, amikor a liberális eszmék beolvasztó hatalma minden kétségen felül állónak látszott, ezt a visszaemlékezést Pulszky közösségtudatának vizsgálatában tehát nem szabad kritika nélkül forrásként felhasználni. De itt vannak naplói, amelyek azt mutatják, hogy a liberalizmus francia és német irodalmában jártas s a világszabadságért lelkesülő ifjú a magyar szabadság és így a magyar nemzetiség ügyének is könnyen megnyerhető volt. A szabadság és magyarság azonosítását meglepően fejezi ki 1834 januárjában naplójába jegyzett, Zedlitznek *Das deutsche Lied* c. költeményére írt parafrázisa :³

Mir tönt ein andres Lied, das Lied des Mutes,
Das Ungarlied, das mit der Blitzstrahl zündet,
Die heilige Freiheit froh der Welt verkündet,
Das, wenn's auch schnell verschwindet wie der Strahl
Doch unsre Lust getönt und unsre Qual.

¹ L. Szekfű Gyula: *Három nemzedék*. Budapest, 1922. 107. l.

² L. *Kisebb dolgozatai*. Budapest, 1914., 275—279. l.

³ Nemz. Múz. Kézirattár: Quart. Hung. 1514., II. k., 8. l.

A szabadság dala, a magyar dal! Aki ezt a meggyőződést vallotta, annak nem sok ösztönzésre volt szüksége ahhoz, hogy egész életében a magyar nemzetiség uralmának biztosításán munkálkodjék. Bizonyos, hogy Pulszky fogékony lélekkel ment 1834 tavaszán a pozsonyi országgyűlésre, ahol végleg a magyar nemzetiség cselekvő munkása lett.

A liberalizmusnak azonban, ha hite szerint a szabadság és ész uralma *csak* a magyar nemzetiség uralma által volt megvalósítható, szükségképen meg kellett ragadnia a nemzetiségterjesztés *külső* eszközeit is. A szabadság és az ész győzelemre segítése érdekében gyorsan magyarrá kellett tenni a közigazgatás és a közoktatás nyelvét. A nemzeti mozgalomnak ebben a szakában a németiség egy része már nem követte a magyarságot.

A nemzetiségterjesztés külső eszközeivel szemben nyilvánuló visszahatás különféle formát öltött. A német értelmiség egyik rétege a nacionalizmusban — Grillparzerhez és más osztrák írókhoz hasonlóan — valami káros és romboló erőt kezdett látni és visszakívánta azokat az időket, mikor a különböző népek az állam védszárnyai alatt nemzetiségi súrlódások nélkül békésen éltek együtt. Ebben a rétegben újjáéledt a régi patriotizmus. Jellegzetes közlönyei a Győrött 1844—46 megjelent *Das Vaterland* és a szabadságharc évének két rövidéletű lapja, a Pesten és Aradon megjelent *Der Patriot*. Ez a patriotizmus további életében azonban egyre szűkebb baráti vagy családi körbe szorul és a biedermeier életforma jellemző közösségtudata lesz.¹ A kőszegi születésű, Amerikába vándorolt Ludwig Sámuel, a pozsonyi Bernáth Gusztáv, a szepesi Fest Imre versköteteiben, továbbá Elischer Boldizsár és Heckenast Gusztáv pesti asztaltársaságainak kéziratban maradt, nem a nyilvánosságnak szánt költeményeiben bőven megtaláljuk ennek a patriotizmusnak kissé színtelen és erőtlen költői szólamait.

A németiség egy másik rétege Széchenyre hivatkozva óvatosságra és mérsékletre inti a túlmozgó liberális nemzeti-

¹ V. ö. Wilhelm Bietak: *Das Lebensgefühl des «Biedermeier» in der österreichischen Dichtung*. Wien—Leipzig, 1931.

ségterjesztőket. A «Hungaromania» és «Magyarománia» ellen küzd az igazi nemzetiség érdekében, magyarnak vallja magát, de a Széchenyi, nem a liberalizmus magyarságával. Ennek a rétegnek a dialektikáját leggazdagabban Steinacker Gusztáv költészete tárja elénk.¹ Nem a külső nemzetiségterjesztés, hanem egyedül a magyar műveltség, irodalom és művészet belső ereje biztosíthatja tartósan a magyarság uralmát — írja *Hungaromanie* c. költeményében :

Drängt nicht mit Gewalt den Bruder, dass er seinen Stamm verlässt,
Doch allmählich und mit Liebe knüpft ihn an den euern fest,
Bildet eurer Väter Sprache, die so körnig reich und schön,
Lehret sie dem jungen Bürger in der Schule recht verstehn.

A németiség harmadik rétege végül — izzó német nacionalizmustól fűtve — a magyar nemzetiségi terjeszkedés akaratával a német nemzeti öntudatot állítja szembe. A hazai németiség nemzeti mozgalma lényegesen különbözött a monarchia többi népeinek nemzeti mozgalmaitól; nem voltak politikai aspirációi, megmaradt kulturális nacionalizmusnak, sőt mint kulturális nacionalizmus sem törekedett terjeszkedésre, csupán a németiség egykori művelődési birtokállományának lehetőleg teljes megőrzését tekintette céljának. Persze ezt az «egykori birtokállományt» különféleképpen értelmezték, s ha néhány álmodozó a jozefinizmus korát kívánta vissza, az bizony felért a legkíméletlenebb nemzeti-
iségi terjeszkedéssel is. Ebben a kulturális nacionalizmusban a német nacionalizmus legtevékenyebb élesztői ismét főképp abból a protestáns értelmiségből kerülnek ki, amely a nacionalizmus elméleti alaptanait a német egyetemeken szívta magába, s a német «Burschenschaftok»-ban és partikuláris mozgalmakban győződött meg a német nacionalizmus műveltségformáló erejéről. Mindez azonban nem volt elég ahhoz, hogy a magyar nemzetiségi terjeszkedéssel szemben felvegyék a küzdelmet. A haremodort és dialektikát küzdelmükhöz itthon, közvetlenül azoktól a hazai nemzetiségektől vették át, amelyek már a nemzetiségi terjeszkedés első lépéseinél

¹ Turóczi-Trostler József: *A magyar reformkorszak német költője*. Magyar Figyelő, 1912., IV. k., 382. s. kk. 1.

elkeseredett harcba szállottak a magyarsággal. Mindenekelőtt a hazai szláv nemzetiségektől: szerbektől, horvátoktól és tótoktól. Tudjuk, hogy Herder szláv-horvát történet-szemlélete legkorábban a szláv nemzeti mozgalmakat keltette életre. A szláv népek Herder szemével nézték történetüket, Herder szavaiból merítették a nagyrahivatottság reményét, Herdertől kapták a szellemi fegyvereket, amelyekkel a törekvéseik útjában álló államhatalom ellen támadtak.¹ A korarérett és erőteljesen kibontakozó szláv nacionalizmus nálunk is hamar megteremtette szellemi szerveit, amelyek természetesen harcrakészen állottak a magyar nemzetiségi terjeszkedés szemben. A magyarság ellen harcoló szláv röpiratok és folyóiratcikkek hangja és érvei azután példát adnak a német nemzeti mozgalomnak is. A minden irányban közvetítő, de meggyőződését szinte naponként váltogató Rummy Károly György sokfelé ágazó levelezésében (különösen Paulovits Tódorral, Schaffarik József Pállal és Hamulják Mártonnal) tanulságosan adja kezünkbe azokat a szálakat, amelyek a szerb, horvát és tót nemzeti mozgalmaktól a német nemzeti mozgalomhoz vezetnek. Egyébként a német nacionalizmus első publicisztikai nyilatkozásainak központjában nálunk — nyilván taktikai okokból is — nem annyira a német, mint a szláv kérdés áll, és van valami tragikum abban, hogy az öntudatos németiség vezetői a szláv követelések érdekében emelnek szót akkor, mikor saját népük nagy többségét visszatéríthetetlenül elhódította a magyar nemzetiség. A német nacionalista mozgalom szláv-horvát nyilatkozatokból kiindulva, néhány év alatt nagy erőre kap; tetőpontját — irodalmi nyilatkozásait tekintve — Glatz Edének, Glatz Jakab fiának 1842-ben névtelenül kiadott *Deutsche Xenien aus und für Ungarn* c. verskötetében éri el. A német nacionalizmus költője természetesen elkeseredetten támadja a terjeszkedő magyar nemzetiséget; igazi keserősége és haragja azonban nem a magyarság, hanem első sorban saját népe, az «álom-szuszék» s a magyarságnak sietve behódoló *németiség* ellen irányul. «Nevetséges, — mondja — hogy a magyarok kikel-

¹ L. Konrad Bittner és Eugen Lemberg id. munkáit.

nek a német nyelvű újságok nagy száma ellen, hiszen a német nyelvű hírlapok és folyóiratok hosszú sorában egy sem akad, amely igazán németnek merné magát vallani.»¹ Ezek a keserű szavak azt bizonyítják, hogy a német nemzeti mozgalom ereje és lendülete ellenére későn jött; a beolvadás folyamata a németség túlnyomó többségére nézve végleges érvénnyel lezárult.

*

A magyar-német életközösség alakulásának folyamata, — amint azt az irodalom tükrében vázlatosan áttekinthetjük — úgy gondoljuk, a magyarság jelene számára is ad némi tanulságot. Láttuk, hogy a Széchenyi gondolataiban nyilatkozó hazafiság ellenállhatatlan erővel vonzotta a magyarsághoz a legértékesebb hazai nemzetiség nagy többségét. Mihelyt azonban letértünk a legnagyobb magyar jelölte útról, szemben találtuk magunkat az összes hazai nemzetiségekkel, mozgalmuk sodra még a németség egy részét is magával ragadta. Vajjon, ha ma — mikor ismét a közösségtudat hatalmas átalakulásának idejét éljük — egész gondolkodásunkban és közéletünkben visszatérünk Széchenyi hamisítatlan magyarságához, nem új magyar szellemi hódítás magját vetjük-e el a Duna-medencében?

¹ *Deutsche Zeitschriften in Ungarn.* 69. 1.

